

Libyalılar İtalyan işgaline karşı büyük mücadeleler verdiler. Resimde, bu direnişlere önderlik eden liderlerden Seyyid İdris es-Senûsî görülüyor.

Libya Tarihine Kısa Bir Bakış

A Brief Overview of Libya's History

Doç. Dr. Nurettin CEVİZ

Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi

Abstract

Libya is a North African country, which was separated from the Ottoman Empire after the invasion of Italy, in 1911. It is the last country among the others that were separated from the Ottoman Empire in various ways. After the Italian invasion lasting more than thirty years, these territories were ruled by the English and French; and were recongnized by the United Nations Organization by gaining their independence in the beginning of 1950's. This monarchic country was declared as the poorest country of the world with its 1,5 million population then. In the following years oil was started to be taken out and ultimately on September 1, 1969 the King, who was on vacation in Turkey then, was suspended as a result of a coup d'état by Muammar Gaddafi. Gaddafi, who followed the Arab Nationalism's legendary leader Nasser's lead, brought forward the Green Book that contained his own opinions right after his death. One of the grounds of his Green Book based policies was composed of the American opposition. In this study, Libya's history from the beginning until today is dealt with, and Turkey-Libya relations are mentioned.

Giriş

Libya adı İslâm literatüründe kullanılan bir isim değildir. Müslüman olmadan çok önceden itibaren ilk defa Yunanlılar tarafından bölge için kullanılan adlardan biri olmakla beraber, esas itibariyle “Trablus” veya “Trablus ve Bengâzi” kullanılmıştır. Libya adı da kullanıldığında, günümüzdeki gibi ülkenin tamamı için değil, batısını teşkil eden Trablus bölgesinin adı olarak kullanılmıştır. Trablusu'l-Garb, (Osmanlıcada:) Trablus-i Garb ve Trablusgarp adları ise buranın Suriye-Lübnan'daki (Doğu)Trablus'tan ayrılmasını sağlamak içindir.

Libya adının, bölgenin ilk yerleşimcilerinden Berberî Levâte kabilesinin adının değişiminden geldiği tahmin edilmektedir. Libya'nın ilk yerli ahâlisi olan Libîler hakkında yeterli bilgi bulunmamakla beraber, bunların Berberî Levâte'nin atası olduğu ileri sürülmektedir.

Doğu bölgesinde yer alan Bengâzi'nin antik dönemden gelen adı ise Sirenaika'dır. Ülkenin günümüzdeki resmî adı “el-Cemâhîriyyetu'l-'Arabîyyetu'l-Lîbiyyetu'-Şa'biyyetu'l-İştirâkiyyetu'l-'Uzmâ”dır. *Büyük Libya Arap Halk Sosyalist Cemâhîriyyesi*.

Libya, Afrika kıtasında yer alan ülkeler içinde Sudan, Cezayir ve Kongo'dan sonra, 1.759.540 kilometrekare ile en büyük yüzölçümüne sahip ülkedir. Kuzeybatısında Tunus, batısında Cezayir, güneyinde Nijer ve Çad, güneydoğusunda Sudan, doğusunda ise Mısır ile komşudur.

Libya'nın Tarihi

Antik Dönem

Batıda yer alan Trablus, bölgeye ticarî amaçla gelen Fenikeliler tarafından kurulmuş ve bölge M.Ö. V. yüzyılda Kartaca'ya bağlanmıştır. Bingazi ise M.Ö. 630 yılında bölgeye gelen Yunanlılar tarafından kurulan antik Siren şehrinin kurulmasıyla ortaya çıkmıştır. Tarih içinde ülkenin doğusu Mısır ile, batısı ise Tunus ile ilişkiydi. M.Ö. 146'da Romalılar Kartaca'yı yıkarak tüm Kuzey

Afrika'yı ele geçirdiler. İzleyen yüzyıllarda bölge önemli gelişmeler yaşadıysa da uzun süren Berberî saldırılarıyla zayıflayarak 430'da Vandallar'ın işgaline uğradı; ülkenin fakirleşmesi Bizanslıların işgalini ve hâkimiyetini kolaylaştırdı (535).

İslâmî Dönem

Hiz. Ömer devrinde 'Amr b. 'Âs komutasında Mısır'ı fetheden İslâm ordusu (642) Libya ve Tunus'taki Bizans hâkimiyetine son vermek üzere bölgeye yöneldi ve önce (Berka) Sirenaika ele geçirilerek Levâte kabilesi cizye karşılığı yerinde bırakıldı, Müslümanların Trablus'a saldırıları durmadı, nihayet 647'de Bizanslılar yenildi.

707'de Mûsâ b. Nusayr'ın Afrika valiliği zamanında Afrika'daki İslâm fetihleri tamamlandı ve burası tarihte ilk defa İfrîkiyye (Tunus ve Trablus), el-Mağribu'l-Avsat (Cezayir) ve el-Mağribu'l-Aksâ (Fas) adlarıyla üç bölgeye ayrılıp her birine âmiller gönderildi.

Kuzey Afrika'da sonu gelmeyen ayaklanmalara bir çare olması için Halife Harûnurreşîd İfrîkiyye valiliğine, veraset yoluyla çocuklarına geçmek üzere emirlerinden Ağleb b. Sâlim'in oğlu İbrâhim b. Ağleb'i tayin etti. Böylece Libya'da Ağlebîler dönemi başlamış oldu (800). Sağlanan güvenlik ortamının yardımıyla bölge gelişmeye başladı. Tunus ve Trablus'u 908'e kadar yöneten Ağlebîlerin hükümlerine Fâtîmîler, burada kendi devletlerini kurarak son verdiler. Bu son iki dönemde de isyanların ardı arkası kesilmedi. 972'de Fâtîmîlerin başşehri Mısır'a taşınarak İfrîkiyye ve Mağrib valiliği Sanhâce kabilesine verildi. Sanhâceler bölgenin Fâtîmîlere bağlılığını sağlamaya çalıştılar. Bulukkin b. Zîri ile başlayan Sanhâceler zamanı Berberîlerin İfrîkiyye'de güçlü oldukları bir dönem oldu; bu güce dayanarak Zîrîler 1049'da, Fâtîmîler'e karşı çıkarak Abbâsîlere bağlandılar ve bölgede Mâlikî mezhebi yayılmaya başladı. Halife Mustansır Billâh'ın uygulamalarıyla Berberîler çok rahatsız edildiler ve etkinliklerini yitirdiler. 1160 yılında Libya'yı Sicilya adına yönetmekte olan Yahyâ b. Matrûh aynı yıl Mağrib'de kurulan Muvahhidler Devletine bağladı. 1207-1323 yılları arasında İfrîkiyye Hafisler

hânedanının yönetiminde kaldı. İç karışıklıklar bitmek bilmiyordu; Trablus birkaç defa el değiştirdi. 1327'de Berberî kökenli Ammâroğulları hânedanının temeli atıldı. 1355'te ise Ceneviz Amiralî Philippo Doria Trablusgarb'ı ele geçirdi ve beş ay elinde tuttuktan sonra Merinîlere sattı.

İspanyollar, Endülüste Müslüman şehirlerini birer birer ele geçirdikleri gibi güçlerini Kuzey Afrika'ya yönelterek buradaki şehirleri de zaptetmeye başladılar. V. Ferdinand'ın gönderdiği ordu tarafından 1510'da Trablus Hafsîlerden alınarak halkın bir kısmı kılıçtan geçirilip kalanları da şehir merkezinden uzaklaştırıldı. Bunu izleyen Şarlken zamanında halkın şartlı olarak şehre dönmesine izin verildiyse de 1534'te Barbaros Hayreddin Paşa tarafından buraların ele geçirilmesine engel olamadılar. Yine de Şarlken şehir tekrar saldırıp geri alarak Hıristiyan din adamlarına devretti. 1551'de şehir Turgut Reis ve Kapitanıderyâ Sinan Paşa tarafından alınıp Osmanlı Devletinin topraklarına katıldı.

Evlad-ı Muhammed'in elindeki güneydeki Fizan Bölgesi ise 1577'de Osmanlı Devletinin topraklarına katılmıştır.

Osmanlılar Dönemi

Osmanlılar'ın Kuzey Afrika'ya ilgileri XV. yüzyılda başladı. Ama İspanyol işgalinden kurtarılmaları için Trablusgarblılar ilk defa 1510'da, ikinci defa da 1519'da İstanbul'a bir heyet göndererek yardım istediler. Nihayet, Osmanlıların Akdeniz'de ağırlıklarını iyice hissettirdikleri bir dönemde Turgut Reis'in gayretleriyle 15 Ağustos 1551'de Trablus ele geçirildi.

Osmanlı Devleti için Trablus Ocağının da bulunduğu Garp Ocakları, İmparatorluğun ve İslâm dünyasının savunmasında ileri bir karakol sayılıyordu.

Tamamen Türk kökenli olan yeniçeri ve leventler savaşlarda İstanbul'dan gelen emirlere göre devletin destekçisi olmakla yükümlüydüler. Ayrıca ilke olarak evlenmemeleri gereken yeniçerilerin yerli kadınlarla evlenmelerinden doğan erkek

çocuklarının "kuloğlu" adı verilen bir Türk-Arap karışımı nesil meydana çıkarması da kaynaşmaya önemli katkıda bulunmuştur.

Libyalı meşhur tarihçi İbn Galbûn'a göre, bölgeye Türk hakimiyetiyle birlikte refah ve huzur ortamı gelmiş, Turgut Reis'in beylerbeyliği yıllarında (1553-1565) Trablus şehrinin nüfusu artmış ve halkı zenginleşmiştir.

XVI. yüzyılın değişen ekonomik dengeleri, Libya'nın İstanbul'dan değil de ağırlıklı olarak yerinden yönetilmesini gerektiriyordu. Böylece beylerbeyilerle ocaklıların temsilcisi konumundaki "dayı"lar arasında bir denge oluşmaya başladı. Artık yönetim ağırlıklı olarak dayıların elindeydi. İç karışıklıkların bastırılmasında İstanbul'daki merkezî hükûmetten ziyade dayılar etkili olduğu gibi, İngiliz, Fransız ve İspanyol hükûmetleri de bölgedeki ticarî gemilerinin korunması için doğrudan dayılarla anlaşmalar yapmaya başladı. Bu sürecin sonucu olarak 1711'de dayılığa gelen Karamanlı Ahmed Bey, Osmanlı Devleti'nin şekilde kalmış olan beylerbeyi gönderme uygulamasını sona erdirdi ve dayılık babadan oğula geçen bir uygulama oldu. Karamanlı iç ve dış politikalarında oldukça bağımsızdı.

XVII. yüzyılda Osmanlı merkezî idaresinin eyâletler üzerindeki kontrolü zayıflamaya başladı. Ayrıca 1793'ten itibaren Karamanlı ailesi içinde iktidar çekişmeleri artınca Trablus'un gücü zayıfladı.

XIX. yüzyılın başlarında İsveç, Amerika, Sardunya, Napoli, İngiltere ve Fransa ile çıkan çatışmalar sonunda Trablus'un aldığı haraçlar ortadan kalktı. Ayrıca adı geçen devletlerin silah gücü yüksek modern gemileri de vardı. Ekonomik durumu çok zayıflayan Trablus'un içişlerini İngiliz, Fransız ve Sardunya konsolosları yönetir hâle gelmişti. 1802'de Amerika ile yapılan savaş ve Mısır'a saldırdığında Fransa'yı tutması eyaletin gücünü iyice zayıflatmıştı. Şehrin ileri gelenleri 1832'de İstanbul'a başvurarak Karamanlı ailesinin valilikten uzaklaştırılmasını talep etti. 1856'ya kadar süren çatışma ve isyanların ardından ikinci Karamanlılar devri denen dönem başladı.

1864'te Trablusgarp vilâyet, 1877'de Bingazi ayrı bir sancak oldu. 1800'lerin başlarında ilk matbaa kuruldu ve ilk gazete yayımlandı. 1899'da Fünun ve Sanayi Mektebi kuruldu. 1911'deki İtalyan işgaline kadar Trablusgarp ve Bingazi'ye borularla su getirilmiş ve kıyılar açılmıştı. İstanbul ile telgraf bağlantısı sağlanmıştı. Bir ziraat okulu ve 160 ilkokul açılmıştı. 1908'de Trablus'un nüfusu 32.000, Libya'nınki ise 500-600 bin dolayındaydı.

1878'de Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya yenilmesi ve arkasından Tunus'un Fransa (1881), Mısır'ın da İngiltere (1882) tarafından işgali, Afrika'nın tamamıyla paylaşılması pazarlıkları çerçevesinde Libya'nın talipleri arasında yeni tartışmalara yol açtı. Osmanlı Devleti bu durum için, bölgenin silahlandırılması dahil bir çok tedbirler alıyordu. Bu arada ileriye yönelik bir tedbir olarak bölgenin ileri gelenlerinden ve Medeniyye Tarikatından Şeyh Zâfir, kendisine danışılmak üzere İstanbul'a çağrıldı; bütün ileri gelenlerin oğulları İstanbul'da açılan aşiret mektebine aldırılarak bağlılıkları güçlendirilmeye çalışıldı. Senûsiye Tarikatı da Osmanlı Devleti'ne bağlılığını açıkladı.

1908 Osmanlı Meclisi'ne, Mustafa Efendi (Hums), Ömer Mansur Paşa ve Yûsuf Şetvân Bey (Bingazi), Ferhâd Bey, Sâdik Bey ve Naci Bey (Trablusgarp), Câmî Bey (Fizan) ve Süleymân el-Bârûnî (Cebel-i Garbî) milletvekili olarak katılmışlardır.

1911-1951 Arası Siyasî Durum (İtalyan ve İngiliz Yönetimleri)

Osmanlı Devleti'nin topraklarından, İngiltere ve Fransa'nın dışında pay almak isteyen üçüncü bir Avrupa Devleti, ilk defa 18 Haziran 1878'de toplanan Berlin Kongresi'nde devreye girmiştir. 1869'dan itibaren İtalyan Krallığı, Libya'yı eski Roma İmparatorluğu'nun Mare Nostrum'u (kendisi denizi) ve Akdeniz'i de doğal bir gelişme alanı saymıştır. Fransa'nın Cezayir'e yerleşmesine karşılık kendileri de Tunus'u ele geçirmeye kalkışmışlar ama Osmanlı Hükümetinin sert çıkışıyla karşılaşmışlardır. Yine de Tunus'a barış yoluyla girerek, demiryolları ile telgraf hatları çekmişler,

bankalar açmışlar ve oradaki nüfuslarını artırmışlardır. İtalyan kültürünün Tunus'a yerleştirilmesine çalışmışlardır. Ancak Berlin Kongresi'nde İngilizler tarafından İtalyanlara Libya konusunda bazı muğlak ifadelerle vaadlerde bulunulmuştur. Bunun üzerine İtalyanlar, zaten kendi jeopolitik çevreleri içindeki Trablusgarp ve Bingazi ile ticarî ve kültürel bakımlardan yakından ilgilenmişler, buralarda dinî misyonerlerin yönettiği hastaneler ve okulların yanısıra ayrıca bankalar ve ticarethaneler açmışlar ve kapitülasyon imtiyazlarından faydalanarak ülkenin her tarafındaki etkilerini artırmaya çalışmışlardır. Şehirlerde Arap gençleri, Türkçe'den daha büyük kolaylıklarla İtalyanca öğrenmekte ve İtalyan hayat tarzını daha çekici bulmaktaydılar.

Buna karşılık Osmanlı Valileri, bu sinsî nüfuz hareketinin farkına vararak mücadele etmişlerdir. Tam bu noktada, Senûsî hareketi kendini göstererek dinî duyguların yayılması amacının dışında Libya çöllerinde ekonomik ve sosyal canlanma açısından da çok etkili olmuştur.

1911 Ağustos ayında İtalya'nın, Trablusgarp ve Bingazi üzerindeki niyetleri Avrupa basınına sızdığı halde Bâbî Âlî bu durumu kabul etmemişti. İtalya'nın kötü niyetini bilmekle beraber Babî Âlî böyle bir şeye ihtimal vermiyordu. Yine de Derne adlı bir yük gemisine yüklenen yirmi beş bin mavzer, işgalden sadece üç gün önce limana boşaltılmıştı.

Konumuz olmadığı için ayrıntısına girmeyeceğimiz bir sürecin sonunda Libya, sahillerinden itibaren 29 Eylül 1911'de işgal edilmeye başlanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı bittiğinde İtalya, çok kan dökmesine rağmen Libya'nın ancak sahil kesimlerinde tam anlamıyla hakim durumdadır ve toplam 80.000 askeri vardır. Bundan sonraki İtalyan tutumunu yansıtan bazı kritik olaylar şunlardır. 1919'da İtalyan Hükümetiyle Trabluslu direnişçilerin yaptığı anlaşmaya göre yeni bir Anayasa hazırlanıyordu. Buna göre Trablus halkına yeni bir meclis, İtalyan vatandaşlığı ve vergilerden muafiyet gibi bazı imtiyazlar tanınıyordu. Bu

Üsteğmen Mu'ammer el-Kaddâfi'nin (solda) başı olduğu İhtilal Kumanda Konseyi, 1 Eylül 1969'da, Kral I. İdris'in (sağda) Türkiye'de bulunduğu bir sırada darbe yaptı.

arada Bingazi bölgesi ayrı bir idarî yapılanmaya götürülüyordu. Anayasa vadiyle İtalyan egemenliği dayatılıyordu ama, İdris es-Senûsî başkanlığındaki ileri gelenler, bunu kabul etmeyeceklerini bildiren bir beyanname yayınladılar.

1922 Ekiminde Mussolini'nin iktidara geçisiyle birlikte İtalyanların Libya'ya karşı tutumları daha sertleşmiştir. 1932'ye kadar Libyalı mücahitlerin verdiği mücadele umutsuz bir çetecilik, bir yıpratma ve yıldırma savaşı niteliğinde geçmiştir. 1911'den beri süren bu şerefli mücadelede Ömer Muhtar müstesna bir yere sahiptir.

İlginç bir nokta da, İtalyan askerlerinin baskınları esnasında, iklim şartlarına daha alışkın olan Eritreli (Habeşistan) askerleri de Libyalılara karşı

kullanmalarındır. Diğer yandan Habeşistan'a saldırırken de Libya'dan topladıkları askerleri savaştırıyorlardı. İtalyanlar, her iki cephede de Bedevî savaçılara karşı, askeri taktik kurallarına göre hareketlerde bulunmanın boşluğunu bir ölçüde böylece öğrenmiş ve kapatmış oluyorlardı.

Libya'da bir türlü tam hakimiyet kuramayan İtalyanlar değişik yollara başvuruyorlardı. Örneğin, Graziani es-Senûsî Zaviyelerini kapatıp, şeyhlerini İtalya'daki İssız Ustica Adasına sürmüş, mallarına el koymuştur. Kabilelerin mücahitlerle ilişkisini kesmek için onları çoluk çocuk ve hayvanlarıyla birlikte etrafı tel örgüyle çevrilmiş kamplara toplatmıştır (Sirte'de 80.000 insan ve 60.000 baş hayvan bir kampa toplanmıştı). İtalyanlar Libya'da iç harbin bittiğini 1932'de

kayda geçirmişlerdir. Bundan sonra İtalyanların Libya'yı kolonileştirme faaliyetleri büyük bir hızla başlamıştır.

Aslında, karaya çıktıkları günden itibaren İtalyanların ilk işi toprak rejimine el koymak olmuştur. İlk İtalyan ziraî kolonileri de Osmanlı ve yerli mücahitlerin kurşunları altında kurulmuştur. Mussolini'ye kadar Trablusgarp ve Bingazi Osmanlı zamanındaki gibi yönetilirken Mussolini'den sonra durum değişmiş ve bu şehirler, İtalyan Sömürgeler Bakanlığı'nca atanan valilerce yönetilmeye başlanmıştı. Böylece her türlü kolonizasyon ile ilgili yönetmelik ve talimatlar yayınlamak kolaylaşmıştır. Göçebe ve bedevî halka karşı etkisizleştirme politikası uygulanıyordu. Nüfus cüzdanı verilerek kontrol altına alınıyorlar, ellerindeki silahlar toplanıyordu. Verimli arazilerden kovuluyorlar, verimsiz kısımlarda iskâna mecbur ediliyorlardı. Bunların sonucunda sadece Bingazi bölgesinden 20.000 kadar Libyalı Mısır, Sudan ve Orta Afrika'ya göç etmek zorunda kalmıştır.

Libya yerlilerinden oluşturulan askerî birliklerde bedevîlere yüksek seviyede bir yaşama imkanı sağlanıyordu. Libya'yı işgal ederken Eritre'den getirdikleri askerleri kullandıkları gibi bu defa 1936-1937 Habeşistan Harbi'nde Libya'dan gönderilen önemli sayıda Libyalı yerli birliklerin yararlılıkları Trablus'u ziyaretlerinde İslâm Kılıcını (Seyful-İslâm) kılıcı kuşanan Mussolini'nin nutkunda, o askerlerin parlak iltifatlarla anılmalarına sebep olmuştur⁵. Nihayet Libyalılar İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıç aşamalarında İtalyan saflarında savaşmışlardır.

Osmanlı yönetimi altındaki Libya halkının hukukî statüsü, o zamanların İslâmî Osmanlı hukuku çerçevesinde, tam eşitlik esası üzerine kurulmuştu. Türklerden daha fazla imtiyaza sahip Osmanlı vatandaşı idiler. İtalyan yönetimi işgalden sonra, Libyalıları Libya'nın herhangi bir yerinde doğan İtalyan vatandaşı veya diğer bir devlet uyruğu olmayan ferdi (İtalyan tebaası) olarak ilân etmiştir. Böylece Libyalılar, Osmanlılar zamanındaki gibi, medenî ve siyasî bütün hakları olan birer vatandaş değil, İtalyan Sömürge Kanunla-

rına tabi, ikinci sınıf tebaa oluyorlardı. Bu sistem Fransızların Cezayir'de uyguladığı sistemin aynısıydı.

Bir Libyalı müslümanın, tam hukuku ile bir İtalyan vatandaşı olması ancak, miras ve evlenme gibi İslâm dininin kendine verdiği haklardan feragat etmeyi kabul etmesiyle mümkündür.

Yukarıda bahsi geçen Trablus ziyaretinde Mussolini, Libyalı birliklerin Habeşistan seferinde gösterdikleri yararlılıkları övmüş, bunları asla unutmayacağını ve bunun karşılığını Libya halkına bağışlayacağı haklarla ödeyeceğini söylemişti. Bunun sonucu olarak 1939'da yerli müslümanlara "Özel İtalyan Vatandaşlığı" şerefini bağışlamıştır. Bu imtiyazlı vatandaşlığı kazanabilmek için İtalyanca okuma yazmayı bilmek, 18 yaşını doldurmuş olmak ve iyi ahlâk sahibi olmak yetiyordu. Bu özel vatandaşlar silah taşıyabiliyorlar; Arap Faşist Karagömlek kıtalarına girebiliyorlar; Libya askerî birliklerinde subay, Arap topluluklarının oturduğu yerlerde belediye başkanı, Arap-İtalyan karma topluluklarının oturduğu bölgelerde ise müşavir ve faşist sendikalarda üye olabiliyorlardı. Ancak bu özel vatandaşlara memuriyet verilirken İtalyanlara amirlik yapacak bir göreve getirilmemeleri gerekiyordu.

İtalyanca'nın Libya'da yaygınlaştırılması için de çaba sarfediliyordu. Yerli halk için eski usul okullar devam ederken diğer yandan, karma okullarda İtalyan dili ve kültürü de öğretiliyor ama, kabiliyetli müslüman çocukları orta sınıflara gelince, olgunlaşmış sayılarak tasdikname ile okuldan uzaklaştırılıyor, böylece onların İtalyanlarla aynı bilgi ve birikim seviyesine gelmelerine izin verilmiyordu.

Araplara sadece hademelik, odacılık ve kapıcılık ya da alt seviyede memurluklar verilmiştir. Bunun bir sonucu olarak İngilizlerce işgal edilen Bingazi ve Trablus'ta (1943), yerli idare için gerekli yetişmiş unsur bulmakta zorluk çekilmiştir. Bağımsızlığın verildiği 1951'de yüksek öğretim görmüş Libyalı bir mühendis, bir doktor, dışçı ya da eczacı yoktu.

İtalyan işgalinin en önemli sonuçlarından biri,

Libya topraklarına İtalyanların yerleştirilmesi idi. Ya gruplar halinde doğrudan göçmenler getirilerek kendilerine topraklar veriliyordu ya da kendisine toprağı işleme yetkisi verilen İtalyan şirketleri aracılığıyla göçmenler getiriliyordu. Her iki durumda da, bir aileye yirmi beş hektar arazi veriliyor, belli arazi grupları için birer merkez oluşturuluyordu. Bu merkezlerde depolar, bir kilise, bir okul, bir postane bir de Faşist Kulübü inşa ediliyor ve ailelerin tarlaları bu merkeze yollarla bağlanıyordu. Kuyu ve kanallarla arazilerin su ihtiyacı temin ediliyordu. Her aileye, ancak eli yıl sonra sahibi olabileceği üç dört odalı, mutfak, tuvaleti, banyosu, kuyusu ve ahır olan bir ev veriliyordu. Göçmen olacak aileler İtalya'da çok sıkı bir elemenden geçirilerek seçiliyordu. 1940'a kadar getirilenlerin sayısı Trablus bölgesine 60.000 ve Bingazi bölgesine 40.000 olmak üzere 100.000'i bulmuştu.

İtalyan yönetimi 1932'den itibaren sükûneti sağlamaya başladığı Libya'da bazı imar faaliyetlerine geçti. Ülkedeki zeytin ağaçlarının sayısının iki katına çıkması, Bingazi-Trablus arasındaki 1050 kilometrelik asfalt yolun yapımı gibi yatırımlar için -askeri harcamaların dışında, İtalya Devleti 1911-1942 arasında bir milyar iki yüz milyon dolar masraf yapmıştır. Tabii ki bunlar coğrafi yönden genişleme ve genişlediği alanlarda demografik artış amaçlayan emperyalistçe bir tutumun sonucu olarak kendi menfaatleri için yapılmış olmakla beraber, meydana gelen refah ve imarın müslümanlara da bir faydası olmadığı söylenemez.

İkinci Dünya Savaşı yıllarına gelindiğinde (1940), Habeşistan'ın tamamıyla İtalya'nın elinde olmasının işi ağırlaştırması sebebiyle, Libya'nın coğrafi ve stratejik durumu çok önemli bir rol oynamıştır. Savaş öncesinde İtalya'nın Habeşistan'da yüz otuz bin, Libya'da ise yüz altmış bin kişilik hazır kuvveti bulunuyordu. İngilizlerin Arap ve Mısırlı halk arasında savaşacak yüz bin kişilik bir ordusu vardı. Ancak İtalya'nın bu güçle orantılı bir cesareti gösterememesi ve İngilizlerin Habeşistan'daki yurtseverleri de iyi örgütlemesi başta olmak üzere -burada ayrıntısına giremeyeceğimiz- bir çok sebepten dolayı İngilizler

Libya'nın bazı bölgelerine Fransızlar da Fizan istikametine doğru harekete geçerek Libya'yı ele geçirmeye başlamışlardır.

1943'te Seyyid İdris es-Senûsî Bingazi'ye halkın coşkun gösterileri arasında girmiştir. 1949'da İngilizlerin davetiyle bir Anayasa hazırlanmıştır.

Sivil İtalyan kolonisinin ülkeden tamamen çekilmesi 1950 yılına kadar devam etmiştir. 1950'de Birleşmiş Milletler Libya'nın müstakil bir devlet olarak teşkilatlandırılması kararını almış, 7 Ekim 1951'de Libya Birleşik Krallığı'nın anayasası kabul edilmiş, 27 Kasım 1951'de de Birleşmiş Milletler Libya'nın bağımsızlığını ilân etmiştir.

İngilizlerin yönetiminde söz sahibi olduğu 1942-1951 arasında siyasi alandaki belirsizlik ve tartışmalar dolayısıyla ekonomik, sosyal ve kültürel yönden bir durgunluk meydana getirmiştir. İtalyan kolonizasyonu zamanlarındaki dış yardımı tamamen kesilmiştir. İtalyan yönetiminin tamamen sona erdiği 1943'ten itibaren İtalyan bankaları da kapanmıştır. Koloni arazileri, belirsizlik nedeniyle verimsizleşmiş ve kamuya yük olmuştur. Libya halkının İtalyan döneminde eğitim ve öğretimden hiç yararlanmaması sebebiyle kültür seviyesi, ekonomik ve sosyal bir kalkınma hareketine destek olacak nitelikte değildir. 1943'ten beri bütün okullar kapalıdır. İngiliz yönetimi aracılığıyla Birleşmiş Milletler'in yaptığı yardımlarla çok küçük hareketler sağlanabilmiştir. Birleşmiş Milletler Teknik Yardım Heyeti ve Amerika-Libya Teknik Yardım Enstitüsü aracılığıyla yardımlar yapılmaya başlanmıştır.

29 Mart 1951'de Libya Geçici Hükümeti kurulduysa da İngilizlerle Amerikalıların Bingazi ve Trablus'tan, Fransızların da Fizan'dan çekilerek, idari, siyasi ve mali sorumlulukları devretmesi hemen olmamıştır. İngiliz ve Fransız temsilcileri bir müddet daha, danışma kurullarında görev yapmıştır.

1951'den Günümüze Kadar Siyasi Durum ve Libya-Türkiye İlişkileri

Kurulduğu yıllarda Libya, dünyanın en fakir

Başbakan Adnan Menderes, 7 Şubat 1957'deki Libya ziyaretinde, Başbakan Mustafa Ben Halim ve Kralliyet Divanı Başkanı Dr. Busayri ile görüşüyor.

devleti ilân edilmiştir. 1953'te İngiltere ile Dostluk Antlaşması imzalanır. Buna göre İngiltere Libya'yı dışardan gelecek saldırılara karşı koruyacaktı. Karşılığında da Trablusgarp ve Berka'da İngiliz hava ve kara kuvvetleri bulunduracaktı; ayrıca Libya ordusunu eğitmek üzere İngiliz askerî uzmanları Libya'da bulunacaktı.

1954 yılında ise Amerika ile anlaşma imzalanır. Buna göre, Amerika Libya'ya maddi yardımda bulunacak ve bir çok üs için arazileri kullanacaktı.

1956'da ise Fransızlar Fizan'ı terkederler.

1953'te Libya Arap Birliği'ne üye olduğundan dolayı İngiltere ve Amerika ile yapılan anlaşmalar, Mısır başta olmak üzere Arap ülkelerinin itirazları arasında gerçekleşmiştir. Hâlen Libya'da bulunan 45.000 vatandaşının hak ve menfaatlerini korumak amacıyla İtalya Trablus'da büyükelçiliğini açar ve 1953'te yeniden Libya ile ilişkiler kurar.

Türkiye ve Türklere karşı sevgisini ve bağlılığını göstermek için Milli Savunma Bakanı Ankara'yı resmen ziyaret ederse de, Türkiye Libya ile ilişkilerini başlatmakta biraz gecikir. Elçiliğimiz ancak Ekim 1953'te açılır ve ilişkiler başlar.

Sovyetler Birliği, Libya'ya 10 milyon ruble tutarında uzun vadeli borç vermek isterse de, Amerika ve İngiltere'nin baskısıyla bu gerçekleşmez.

Arap Birliği'ne de üye olması dolayısıyla komşusu Mısır ile iyi ve yoğun ilişkiler kurulur. Mısır'ın, özellikle Cemâl Abdunnâsır'ın başını çektiği Arap milliyetçiliği, komşu Libya'da kısa zamanda etkisini gösterir ve Libyalılar Nâsır'dan etkilenirler.

Libya'nın Türkiye ile ilişkileri, başladıktan sonra hareketlenir. 29 Ekim 1953'te yapılan Cumhuriyet Bayramı kabul resmine tüm hükümet ve meclis üyeleri katılır ve elçiliğin bulunduğu caddeye Türkiye Caddesi adı verilir. Ayrıca Trablus Belediyesi dört önemli caddeye daha İstanbul, Ankara, Atatürk ve Fatih Sultan Mehmet Cad-

desi adlarını verir. Bu arada Türkiye-Libya Dostluk ve Kültür Cemiyeti kurulur. Libyalı gençlerin eğitimi için yirmi beş öğrenciye burs verilir. Bunların bir kısmı Harp Okulunda okumuştur.

1954'te Başbakan Mustafâ b. Hâlim, iki bakan ve geniş bir heyetle Ankara'yı ziyaret eder. 1956'da Kral I. İdris es-Senûsî Savarona Okul gemisiyle Türkiye'ye gelir, çok iyi karşılanır ve resmi görüşmelerden sonra Yalova'da dinlenir.

Bu ziyaretlere karşılık Başbakan Adnan Menderes, kalabalık bir heyetle 1957'de Libya'yı ziyaret eder. Ancak Kahire radyosunun, ziyaret ve Türkiye aleyhine yaptığı yoğun yayınların gölgesinde geçen bu önemli ziyaretin sonunda bir ortak açıklama yapılmadığı gibi ortak bir bildiri bile yayınlanmaz.

1958'de Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Libya'ya yaptığı ziyaret Kral'ın himayesinde gerçekleşir ve bu ziyaret sırasında iki ülke arasındaki ilk İşbirliği ve Kültür Anlaşması imzalanır.

1959'da zengin petrol yataklarının bulunması ülkede önemli ekonomik ve toplumsal değişikliklere yol açar. Ayrıca o zamana kadar Libya'yı pek önemsemeyen Arap Birliği de daha dikkatli davranır. Toplumsal refah arttıkça ve savaş ve sıkıntılı dönemleri yaşamış olan nesiller ortaya çıktıkça, Nâsır ve onun başını çektiği Arap milliyetçiliği, toplumu daha çok etkilemeye başlar. Filistin'de Yahudiler karşısında alınan yenilgiler sessiz ve hareketsiz kalan yönetime tepkiler artmaya başlar.

İngiltere ve Amerika ile yapılan anlaşmaların ihanet belgesi olduğunu söyleyen Nâsır Libya yönetimi aleyhine etkin bir propaganda kampanyası yürütür. Buna tepki olarak, Libya, Fas, Tunus ve Cezayir gibi Batı sempaticisi olan Arap devletlerine yönelir. Amerika ve İngiltere de bu yönelişi onaylar.

1959'da Nâsır'a sert karşıtlığıyla bilinen Burgiba'nın ülkesi Tunus ile Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması imzalanır. Bu bir çeşit Nâsır karşıtı anlaşma olarak algılanır ve Nâsır iki ül-

keyi, Arap Birliğini parçalamakla suçlayarak saldırıya geçer. Mısır ile Libya arasındaki ilişkiler iyice gerginleşir. 1964'de Kahire'de düzenlenen Arap Zirvesi lehine, Libya'da işçiler ve öğrenciler gösteriler düzenler; ülkenin önemli şehirlerinde çatışmalar çıkar.

Olaylar hızlı gelişmektedir, yönetim zor durumda kalır. Bu gelişmelerin ve Nâsır'ın baskısı üzerine Kral, Amerikan ve İngiliz üslerinin kapatılmasını, bu ülkelerden ister.

1967 Arap-İsrail savaşından sonra, Nâsır'ın Libya'daki Amerikan ve İngiliz üslerinin Mısır'a karşı kullanıldığı, bu üslerden İsrail'e yardım yapıldığı ve İsrail pilotlarının bu üslerde eğitim gördükleri yolundaki konuşması Libya halkını ayaklandırır; bir çok şehirde öğrenciler ve polis çatışır.

Bu arada ordu içinde örgütlenmiş olan "Özgür Subaylar Hareketi"ne mensup asker ve subaylar da yönetimin tutumundan rahatsız olmuşlardır. Kral, Mısır-İsrail savaşına gizlice katılan subayları görevden alır, Başbakan Hâlim'i değiştirir ama, olayların önünü alamaz.

Amerikan ve İngiliz istihbarat birimlerinin kontrolündeki Libya istihbaratı, ordudaki gizli oluşumlardan ve onların yönetime karşı ayaklanma hazırlıkları içinde olduklarından haberdar olsa da, 25-30 yaşlarındaki genç ve küçük rütbeli subayların böyle bir işe kalkışmaya cesaret edemeyeceklerini hesaplarlar. Ama 31 Ağustos/1 Eylül 1969 gecesi genç subaylar kansız bir darbe ile yönetimi ele geçirir.

1968'de Türkiye-Libya arasında imzalanmış olan Ticaret Anlaşması, iki ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin gelişmesini amaçlıyordu.

1 Eylül 1969'daki devrim, Kral I. İdris'in Türkiye'de bulunduğu bir dönemde oldu ve krallık yıkılarak cumhuriyet kuruldu. İhtilal Kumanda Konseyi'nin başı olan Üsteğmen Mu'ammer el-Kaddâfî önceleri çok sevdiği ve babası saydığı Cemal Abdalnâsır'ın ölümünden sonra kendi siyasi teorisini oluşturmaya girişti.

Libya 1969'da İslam Konferansı Teşkilatı'na, 1975'te Arap Ekonomik Birliği Konseyi'ne üye oldu. Arap Birliği söylemine çok inanan Kaddâfî yönetimindeki Libya 1969'da "Birleşik Mağrib", 1970'de "Mısır ve Sudan" ile, 1971'de "Suriye" ile 1973'te yine "Mısır" ile ve daha sonra "Tunus" ile bütünleşme girişimleri beklenen sonuçları vermedi.

1976'da Kaddâfî tarafından formüle edilen ve *Yeşil Kitap* adıyla bilinen "Üçüncü Dünya Teorisi" adlı yayın, Liberalizmin teorisi ve blokuyla Marksizmin teorisi ve blokuna karşı bütün dünyayı birleşmeye çağırıyordu. "Kütlelerin devleti" anlamına gelmek üzere "Cemâhîriyye" kelimesi ile birlikte sunulan söylem, sosyal adaleti sağlamayı ve sınıflar arası farkları ortadan kaldırmak için sosyalist uygulamayı, grup ve parti sömürücülüğüne karşı parlamentoyu kaldırıp halk komiteleri aracılığıyla halk iktidarını kurmayı, uluslararası alanda barış içinde bir arada yaşama ilkesine bağlı kalarak bağımsızlık ve tarafsızlığı korumayı, bu yolda ilerlerken Kur'an'a uygun davranmayı öneriyordu.

Libya, Arap dünyasında istediği bütünleşmeyi sağlayamadığı gibi tepkilere sebep olarak yalnız kaldı. 1980'de 22 milyar dolar olan petrol geliri 1986'da 5 milyar dolara geriledi. Amerika ile ilişkileri de gittikçe bozuldu. 1981, 1983 ve 1984'te Amerikan kuvvetleri Libya'yı bombaladı. Bazı Arap ülkeleriyle de ilişkileri bozuk olan Libya Afrika içlerinde etkili olarak uluslararası alanda güçlenmeyi denedi; Çad ve Fas ile başarısız birleşme denemelerinde bulundu. 1985'te Rusya ile Amerika'nın nükleer silanlanmayı ve genel savaş ihtimalini engelleme yolunda anlaşmaları Libya'nın politikasının, uluslararası alanda desteksiz kalmasına yol açtı.

1992'de Birleşmiş Milletler ambargosu başladı. 1993'te Libya dışındaki mal varlıkları durduruldu. Ekonomik durum bu son iki olayla kötüleştiyse de 1997'de ambargonun kalkmasıyla tekrar bir canlanma oldu.

Libya'ya çok haksızlıklar yapan Batı ülkeleriyle karşılaştırıldığında, oldukça durgun seyreden Türkiye-Libya ilişkileri, Türkiye'nin 1974'teki Kıbrıs Barış Harekâtıyla birlikte bir canlanma dönemine girdi. Türkiye'nin Kıbrıs harekâtını, müslümanların yürüttüğü bir cihad hareketi olarak algılayan Kaddâfî, ilişkilerin dozunu zirveye çıkaracak bir anlayışla Türkiye'ye askerî, siyasi, maddî ve manevî destek verdi.

Ardından 1975'te İktisadî İşbirliği ve Ticaret Anlaşması imzalanarak, petrolün gelirinin ülkede yatırımlara dönüştürülmeye başlandığı bu dönemden itibaren Türk firmalarına büyük ihaleler verilmeye başlandı. Buna bağlı olarak Libya'ya yapılan ihracat arttığı gibi oradaki Türk istihdam gücü en yüksek zamanında 120 bine ulaşmıştır.

1975'te Başbakan Callud Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Açıklanan ortak bildirimde, ikili ilişkilerin daha da güçlendirilmesi niyetleri dile getiriliyordu. Cumhurbaşkanı Fahri S. Korutürk, Başbakan Sadi Irmak ve Genel Kurmay Başkanı Semih Sencer ile görüştü. Bülent Ecevit ile görüşmek için ziyaretini uzattı. Bu ziyaret iki ülke dışında Arap basınında da yankılar uyandırdı.

1976'da Bülent Ecevit Libya'yı ziyaret etti. Kısa bir durgunluk döneminin ardından 1980'de Turgut Özal Libya'yı ziyaret eder. Bu ziyaretle ilişkiler yeniden canlanır. Ekonomik ilişkiler hareketlilik kazanır. Bir çok alanda ortak firmalar kurulur. Turgut Özal daha sonra Libya'yı defalarca ziyaret etmiştir.

Yine de 1969 öncesi sıfır noktasındaki Türkiye-Libya ilişkileri bu tarihten itibaren inişli çıkışlı bir seyir izlerken, genellikle, Kaddâfî'nin Amerikan karşıtı politikalarının engeline takılarak günümüze kadar gelmiştir.

Görüldüğü gibi, günümüzde etkileri hâlâ yaşanan, Libya'nın uluslararası alanda karşı karşıya kaldığı siyasi sorunların arkasında, başından beri izlenen Amerikan karşıtı politikalar vardır.

1908-1969 Arası Dönemde Libya'da Siyasî Olaylar Kronolojisi

1908	II. Meşrutiyetin ilanı.
Eylül 1911	Libya'yı İtalyanların işgal etmesi.
Ekim 1912	Türkiye-İtalya arasındaki Oşî Anlaşması Libya'da yaklaşık 350 yıllık Türk hakimiyetinin sona erışı.
Ekim 1912	Trablusgarb Vilâyeti ve Bingazi Müstakil Sancağının Osmanlı Devleti'nden hukuken ayrılması.
Kasım 1914	Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girişi.
Temmuz 1924	Lozan Antlaşması, Türkiye'nin Trablusgarb ve Bingazi üzerindeki haklarından feragat edilmesi.
1929	Libya'yı yönetmekte zorlanan İtalya, Osmanlıları taklit ederek Libya'ya bir Umumi Vali tayin ediyor. Trablus, Misirâta, Bingazi ve Derne Merkezleri (sancak)'ne ayrılıyor.
Eylül 1931	Ömer Muhtar'ın esir alınması, bir celsede idama mahkum edilmesi ve 20.000 Libya-lının önünde idam edilmesi.
Ocak 1932	Mücahitlerin direncinin kırılması ve İtalyan Hükümetince Libya'da iç harbin bittiğinin ilân edilmesi.
Mart 1933	es-Seyyid Ahmed eş-Şerîf'in vefatı.
Ocak 1934	es-Senûsî Tarikatına ait mülklere ve topraklara el konularak İtalyan İskan Kurulu adına tescil ettirilmesi.
1936-1937	İtalya'nın Habeşistan'a saldırması ve burada Libya-lı askerleri kullanması.
1937	Mussolini'nin Trablus'ta İslâm Kılıcını (Seyfu'l-İslâm) kuşanması.
Ocak 1939	İtalyan Krallığı emirnamesiyle Libya, İtalyan Krallığının ayrılmaz bir parçası haline getirilmesi ve Libya-lılara "Özel İtalyan Vatandaşlığı" hakkı verilmesi.
Haziran 1940	İtalya'nın, Almanya ile II. Dünya Savaşı'na girmesi.
Ekim 1942	İngiliz kuvvetlerinin, bütün Libya'yı ele geçirmek için taarruza geçmeleri.
Ekim 1942	İngiliz kuvvetlerince önce Habeşistan'da sonra da Libya'da İtalyan yönetimine son verilmesi.
1943	Seyyid İdris es-Senûsî'nin, İngilizlerin öncülüğünde Bingazi'ye girişi.
1949	İngiliz Askerî İdaresinin, es-Senûsî'yi tüm Libya adına Berka Hükümetini kurmaya davet etmesi.
Aralık 1949	Birleşmiş Milletler tarafından Libya'nın bağımsız bir devlet olarak teşkilatlandırılması hakkındaki kararını alınması.
Haziran 1950	Bingazi'de Meclisin, es-Senûsî tarafından açılması.
Ekim 1951	Trablus'ta es-Senûsî tarafından Birleşik Libya Krallığının ilân edilmesi.
Aralık 1951	Birleşik Libya Krallığı'nın egemenliğine kavuşması.
Ekim 1952	Trablus'ta ilk Türkiye Büyükelçiliğinin açılması.
Aralık 1955	Libya Birleşik Krallığının Birleşmiş Milletler üyeliğine kabul edilmesi.
1967	Arap İsrail Savaşı.
1969	1 Eylül Devrimi (el-Fâtih Devrimi)

Kaynaklar:

"Libya", *DİA*, Kavas, Ahmet, Koloğlu, Orhan, İstanbul.
Modern Libya Edebiyatı, Ceviz, Nurettin, 2005, Ankara.